

EYÜP ÖZ
Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Muhalif Ege

EYÜP ÖZ Tarihçi, siyaset bilimci. 1971'de Bayburt'ta doğdu. İlk ve orta öğrenimini burada tamamladı. 1998'de Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Fransa'da Reims Üniversitesi'nde iki yıl dil eğitimi aldı. 2006'da Fransa'da Sosyal Bilimler Yüksek Araştırmalar Okulu'nun [École des hautes études en sciences sociales] Tarih ve Medeniyetler Bölümü'nde "Menemen Olayı ve Türkiye'de Mehdcilik" adlı çalışmasıyla yüksek lisansını bitirdi. 2014'te aynı okulda "Ege Bölgesi ve Serbest Cumhuriyet Fırkası, Büyük Bir Muhalif Seferberliğin Siyasal Tarihi (12 Ağustos-17 Kasım 1930)" adlı çalışmasıyla doktorasını tamamladı. Halen Haliç Üniversitesi'nde Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde çalışmalarını sürdürmektedir. *Menemen Olayı ve Türkiye'de Mehdcilik* (47 Numara Yayınları, 2007) başlıklı bir kitabı yayımlanmıştır.

İletişim Yayınları 2797 • Araştırma-İnceleme Dizisi 458

ISBN-13: 978-975-05-2712-8

© 2019 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2019, İstanbul

EDİTÖR Ahmet İnel

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Fethi Bey'in İzmir konuşması,

L'illustration, 11 Ekim 1930

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Nihal Boztekin

DIZIN Berkay Üzüm

BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11

Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

EYÜP ÖZ

Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Muhالیf Ege

Ege Gezisinden Menemen Olayı'na
Güçlü Bir Toplumsal Seferberliğin
Sosyopolitik Tarihi

HAMİT BOZARSLAN'IN SUNUŞ YAZISI
VE AHMET İNSEL'İN ÖNSÖZÜYLE

*Eşim Ayla, oğlum Tunahan,
Furkan-Emir'e ve kızım Aylin'e...
Babam Yusuf, annem Hatice'ye...
Ve beni destekleyen herkese armağan olsun...*

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	11
SUNUŞ • HAMİT BOZARSLAN.....	13
ÖNSÖZ	
DEDEM SCF İLÇE OCAK REİSİ İMİŞ! • AHMET İNSEL.....	21
GİRİŞ	29
BİRİNCİ BÖLÜM	
DEKORUN ARKA YÜZÜ: SERBEST FIRKA ÖNCESİ TÜRKİYE	37
Kemalist politikalar ve muhalefet sorunu	37
<i>Reformlar ve toplumsal muhalefet</i>	41
<i>Mutemetler saltanatı</i>	46
<i>Kimlik krizi ve intiharlar</i>	48
<i>Göç sorunu</i>	49
<i>Milliyetçi politikalar</i>	51
<i>Kemalist ekonominin oluşumu</i>	52
<i>Dönüm noktası: 1929 dünya ekonomik buhranı</i>	56
İKİNCİ BÖLÜM	
ENTEGRE MUHALEFET: SERBEST CUMHURİYET FIRKASI	61
Kuruluş serüveni ve perde arkası	61
<i>Serbest Cumhuriyet Fırkası neden kuruldu?</i>	63
<i>Göstermelik mektuplaşmalar</i>	67

Parti programı ve tüzük	71
Meclis grubu ve kısa biyografileri	75
<i>Ali Fethi Okyar</i>	75
<i>Ahmet Ağaoğlu</i>	76
<i>Nuri Conker</i>	77
<i>Diğer milletvekilleri</i>	77
Politik arenada saflaşmalar	78
Örgütlenme istekleri ve faaliyetleri	80
Muhafif gazeteciler	81
Jön Türk mirası ve “serbest” sözcüğünün anlamsal füzyonları	82
Halk Fırkası’ndan kopuşlar	85
Ekonomik sistemde yol ayrımı	88

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EGE’YE YOLCULUK	89
İzmir gezisi	89
<i>Okyar’ı engelleme çabaları ve bir hürriyet bayramı</i> <i>coşkusu içindeki karşılama</i>	91
<i>Halk Fırkası’nın alternatif miting çabaları ve şiddet olayları</i>	94
<i>Şiddetin bilançosu ve tutuklamalar</i>	100
<i>Cumhuriyet’in ilk mitingine doğru</i>	101
<i>Sonun başlangıcı mı?</i>	103
Toplumsal destek ve şiddet olaylarının analizi	108
<i>Geleneksel iktidar karşıtlığı</i>	108
<i>Boykot kampanyaları ve politizasyon süreci</i>	110
<i>Ekonomik kriz ve dolaylı etkileri</i>	111
<i>Hayat pahalılığı ve ağır vergiler</i>	114
<i>Başarısız belediyecilik</i>	118
<i>Göçmen sorunu ve uyumsuzluklar</i>	119
<i>İşsizlik sorunu</i>	121
<i>Politik arenanın sürpriz aktörleri: Gençler ve kadınlar</i>	121
<i>Taşra aydını</i>	123
<i>Dini reformlara tepkiler</i>	125

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEKÂNSAL, EKONOMİK, SOSYAL VE KÜLTÜREL TABAKALAŞMA	129
Hangi İzmir?	129
<i>Küçük bir kasabanın uluslararası bir liman kentliğine yolculuğu</i>	130
<i>Kutsal sınırlarla yaşamak</i>	130
<i>Aşağı ve yukarı İzmir</i>	132
<i>Kozmopolit İzmir'in yok oluşu</i>	133
<i>Göçler ve değişen toplumsal yapı</i>	134
1930 İzmir'inin semtleri	137
<i>Alsancak: Eskinin ışıltılı mekânı</i>	137
<i>Kemeraltı: Zenginlik ve yoksulluğun merkezi</i>	138
<i>Güzelyalı: Sefalet ve zenginliğin iç içeliği</i>	139
<i>İkiçeşmelik: Musevi yoksulluğunun merkezi</i>	139
<i>Eşrefpaşa: Sessizlik ve yoksulluğun mekânı</i>	141
<i>Basmahane: Unutulmuş ve yoksul bir semt</i>	142
<i>Yangın bölgesi: Tahta perdelerle gizlenen geçmiş</i>	143
<i>Karşıyaka: Kenarın muhalefeti</i>	144

BEŞİNCİ BÖLÜM

EGE TAŞRASINA DOĞRU	147
Gezi durakları ve teşkilatlaşma çabaları	147
<i>Manisa gezisi</i>	148
<i>Aydın gezisi</i>	155
<i>Balıkesir gezisi</i>	157
<i>Ege gezisinin yankıları</i>	160

ALTINCI BÖLÜM

İLK ÇOK PARTİLİ SEÇİMLER	163
Türkiye'nin ilk çok partili seçim deneyimi	163
<i>Serbest Fırka İzmir Ocakları ve yerel seçimler</i>	164
<i>İktidarın seçim algısı: "Şeref meselesi"</i>	168
<i>Aday ve seçmen listelerinin ilanı</i>	169
<i>Muhalefetin güçlü sesi Zeynel Besim'i susturmak</i>	171
<i>Milliyetçi söylem ve azınlıklar</i>	175
<i>Yolsuzluk ve baskılar</i>	177
<i>Muhalefetin karşı propaganda yöntemleri</i>	180

<i>Seçimleri kim kazandı?</i>	180
<i>Muhalefetin sonu ve “ihamet”</i>	190
YEDİNCİ BÖLÜM	
YASAK BİR HAFIZAYLA YÜZLEŞMEK	193
Menemen Olayı	193
<i>Mehdiyyet iddiasının tarihsel ve düşünsel boyutu</i>	198
<i>Menemen Mehdisi ve misyonu</i>	204
<i>Mehdiliğin ilanı</i>	206
<i>Şakirtlerin sosyal durumları ve yaşları bakımından değerlendirilmesi</i>	208
<i>Menemen’e “esrarlı” yolculuk</i>	210
<i>Kubilay kimdir?</i>	213
<i>İktidarın tepkisi</i>	215
<i>Tutuklama, yargılama ve idamlar</i>	218
<i>Olayın açıklaması</i>	221
<i>Bir birleştirici ve parçalayıcı olarak Menemen Olayı</i>	228
<i>Yorumlar ve kompto teorileri</i>	231
SONUÇ	235
KRONOLOJİ	239
EKLER	241
KAYNAKÇA	285
DİZİN	291

TEŞEKKÜR

İlk olarak, bu kitabın dayandığı doktora ve master tezlerimin yapılmasını mümkün kılan ve tarihçilik mesleğini bana öğreten değerli hocam Hamit Bozarıan'a, değerlendirmeleriyle yol gösteren değerli jüri üyeleri Prof. Dr. Ahmet İnel, Elisabeth Picard, François Georgeon'a ve alan araştırmam süresince yardımcı olan, eser ve düşünceleriyle katkıda bulunan herkese sonsuz teşekkürlerimi borç bilirim.

GİRİŞ

Yolumun üzerinde, harika giyimli Türk gençleri kucaklaşarak ve "Hürriyet" çığlıkları atarak tebrikliyorlardı. Mağazalar kepenklerini açarken, haykıranlar, halkın kalplerindeki sertliği söküp atıyordu. "Yaşasın hürriyet ve adalet" çığlıkları göklere yükseliyordu.¹

İzmir bugün 1908 senesinden beri yaşamadığı siyasi bir heyecan içindedir. Serbest Cumhuriyet Fırkası lideri Fethi Beyefendi'nin yeni fırkanın teşkilatını yapmak üzere buraya gelmesi, İsmet Paşa'nın nutkuna cevap vermenin kararlaştırılmış olması bu heyecanı doğurmuştur. Sabah olunca İzmir büyük bir güne girmiş gibi baştan aşağıya Fethi Bey'in geleceği velvelesi içindeydi. Vatandaşlar dükkânlarına, mağazalarına bayrak çekmeye başladılar. Sokaklardan akan kalabalık, yavaş yavaş Birinci Kordon'a akmağa başladı. Bu kalabalık binnefs, bizzat halktı. İçinde memuru, esnafı, işçisi, münevveri, avukatı, muharriri hepsi vardı. Vapurun geleceği saat asgari 9, hadd-i azami 11 olarak tespit edilmişti. Birinci Kordon'da sıkı bir polis tertibatı vardı. Adım başında bir polis görünüyordu. Yarım saat kadar geçti. 9 buçuk oldu. Polisler dün aldıkları emre imtisalen, şehrin her tarafında faaliyete geçtiler. Bu faaliyetler şundan ibaretti: Halkı korkutmak, bayrakları indirmek ve itiraz edenleri karakola sevk etmek.²

Serbest Cumhuriyet Fırkası [SCF] lideri Fethi Okyar'ın İzmir'e gelişinin yerel basında 1908 Jön Türk İhtilali'ne benzetilmesi, ne bir abartma ne de yanlış bir tespittir. İki farklı coşkuyu yansıtan

1 Bir Ermeni Devrimci Federasyonu üyesinin II. Meşrutiyet'in ilanının İzmir'deki yankısına dair anlatımı, Herve Georgelin, *La Fin de Smyrne, du cosmopolitisme aux nationalismes* [Smyrna'nın Sonu: Kozmopolitizmden Milliyetçiliğe], Paris, CNRS, 2005, s. 170-171.

2 *Hizmet*, 5 Eylül 1930.

bu satırlar, aynı olayı tasvir edercesine benzeşmiyor mu? İki sevinç gösterisi arasında aslında çok şey değişmiştir. İzmir artık ne kozmopolittir, ne de zengin bir şehirdir. Fakat “Yaşasın hürriyet” nidaları, yirmi iki yılın ardından sokaklarında yeniden yankılanıyor ve İzmirliiler aynı coşkuyla sokaklara dökülüyordu.

1930’da, yani Yunan işgalinden kurtuluşunun henüz yedinci yılında, Mustafa Kemal’in yeniden fethini gündeme getirdiği İzmir, çifte başkaldırıyla iktidarı derinden sarsmıştır: Bunlardan ilki Okyar’ın Ege gezisinde, özellikle İzmir’de yaşanan meydan okuma ve sonuncusu Menemen’deki mehdici başkaldırıdır. Özellikle Menemen Olayı, her yıl dönümünde devlet zirvesinin anma mesajlarıyla ve okullarda okutulan resmi görüş tekelindeki tarihsellik içinde, sürekli canlı tutulmaya çalışılmıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası, daha çok “irtica odağı” olduğu için kapatıldığı gerekçesiyle tarih derslerinde yer almıştır:

1930 Ağustos’unda Serbest Cumhuriyet Fırkası adıyla yeni bir siyasi teşekkül kuruldu. Bu fırka, programının birinci maddesinde yazılı olduğu üzere, Cumhuriyetçi, Milliyetçi ve Laik olmakla beraber, bilhassa devletçiliğe karşı liberalliği tutmak suretiyle, iktisadi sahada ve demiryolu inşaatı gibi nafia ve imar siyaseti tatbikatında Halk Fırkası’ndan ayrılıyordu. Bununla beraber yeni fırka Gazi ve Halk Fırkası reisleri ve teşkilatı tarafından iyi karşılandı.

Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın, Cumhuriyetçi ve Laik olduğunu ilanına rağmen, memlekette başkaldırıya takat bulamayarak, ötede beride sinmiş olan mürteci unsurlar Halk Fırkası’nı devirmeyi maksatlarının birinci kademesi sayarak meydana atıldılar; yeni fırkanın teşekkülü ve bir kısım münevverin ona girişini, inkılâp hayatında tefrika alameti sayarak, her yerde nifak tohumu saçmaya koyuldular. Halk Fırkası’nın kaldırdığı tarikatlar, şeyhleri ve dervişleriyle yeniden canlandılar. Yeni fırka siperi arkasında gizli irtica faaliyeti başladı.

Bu faaliyetler Nakşibendî tarikatı mensuplarından Derviş Mehmet isminde bir katil serserinin, aynı tarikattan müritlerle Menemen kasabasını basması [23 Aralık 1930], zavallı genç

zabit Kubilay'ı evvela kurşunla yaralamak, sonra bıçakla boy-
nundan kesmek suretiyle şehit etmesi, bu genç inkılâp çocu-
ğunun başını yeşil bayrağın direği ucuna takarak, halkı isya-
na teşvik eylemesi gibi ağır cinayet hareketlerine kadar vardı.

İrtica anasının, yeni fırka teşebbüsünden istifadeye kalkı-
şarak, dünyanın ve memleketin iktisadi buhranla çarpıştığı bir
zamanda gaileler çıkarabilmeleri ihtimali, yeni fırkanın başın-
da veya teşkilatında bulunan samimi Cumhuriyetçileri, Mene-
men Hadisesi'nin gerçekleşmesinden evvel ciddi endişeye dü-
şürmüştü. Bu endişeyledir ki Serbest Cumhuriyet Fırkası dört
aylık yaşayıştan sonra, acıklı hadiseden üç hafta kadar evvel,
17 Teşrin Sani [Kasım] 1930'da kendi kendini feshetti.³

Lise öğrencileri için Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti tarafın-
dan hazırlanan ders kitabının dördüncü cildindeki bu Serbest
Cumhuriyet Fırkası (SCF) anlatımı resmi görüşün ana omur-
gasını oluşturmuştur. Alternatif eserler ise ancak 1946'dan son-
ra okurla buluşmuştur. Aynı zamanda tek partili rejimin sonu
olan bu yıldan itibaren, SCF kurucularının bilinenleri altüst
eden sübjektif tanıklıkları, en azından resmî tarih tekeline kır-
mıştır. Bir sonraki aşamada ise, gazete koleksiyonlarını keşfe-
den araştırmacılar partinin yerel kadrolarına yönelmiştir. Cem
Emrence, yerel kadrolar üzerinden yaptığı analizlerle, yeni bir
perspektif getirmiştir. Cemil Koçak'ın arşiv belgelerine daya-
nan kitabı, iktidar/muhalefet ilişkisinin daha sağlıklı bir şekil-
de anlaşılması demektir. İhsan Sabri Balkaya ise, Fethi Okyar'ın
torunu aracılığı ile ulaştığı kişisel arşiv belgeleriyle, 1930 yerel
seçimlerinin bilinmeyen boyutlarını ortaya koymuştur. Son yıl-
larda yayımlanan SCF yerel örgüt idarecilerine ait hatırat konu-
ya yeni boyutlar getirmiştir.⁴ Görüldüğü üzere, SCF'ye dair ça-
lışmalar zaman içinde mikro, yani yerel ölçüğe doğru evrilmiş-

3 *Tarih IV, Türkiye Cumhuriyeti, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s. 199-200, aktaran Cemil Koçak, Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s. 50.*

4 *Bkz. Abidin Temizer, Şefik Avni Özudoğru'nun Serbest Fırka Hatıratı, İstanbul, Libra Kitap, 2014 ve Emine Gürsoy Naskali (der.), Celal Bayar Arşivinden Serbest Fırka Anıları, İstanbul, Doğan Kitap, 2015.*

tir. Söz konusu eğilimi dikkate alan bu çalışma, erken Cumhuriyet dönemi muhalefetinin toplumsal tabanına ilişkin bilgi eksikliğini, en azından başta İzmir olmak üzere Ege Bölgesi örneğinde doldurmayı hedeflemektedir.

SCF'ye ilgisi olanlar, partinin her zaman İzmir'le birlikte, neredeyse bir siyam ikizi gibi anıldığını bilirler. Kentin bir araştırma alanı olarak seçilmesinde bu meşhur birlikteliğin de etkisi oldu. Günümüz koşullarında bir siyasal hareketin toplumsal tabanı çeşitli yöntemler ve daha sağlam verilerle analiz edilebilir. Ancak 1930 Türkiye'sinde yapılacak böyle bir araştırma için yeterli verilerin toplanması çok daha büyük bir yatırımı gerektirmektedir. Mikro ölçekli bir araştırmada, gerekli malzemelerin neredeyse tamamını sunan bir tarih atölyesi olarak kentin mükemmelliği tartışılmaz.

Başta İzmir olmak üzere Ege Bölgesi'nin toplumsal yapısını anlamak için planladığım alan araştırmasında, 2009 Dünya Ekonomik Buhranı'na, 29 Mart 2009 yerel seçimlerine ve 1930'da Fethi Okyar'ın karşılandığı alanlarda yapılan mitinglere tanıklık etme fırsatı buldum. Bunlar elbette bir alan araştırmasının beklentilerini aşan örtüşmelerdir. Başta İzmir olmak üzere Manisa, Aydın, Balıkesir'in birer ilçe ve köyüne gitmeye çalıştım. Fakat bütünü görmek için Muğla, Uşak, Balıkesir, Denizli ve Afyonkarahisar'ı geziye dâhil etmek gerekti. Ayrıca Memen Olayı üzerine yaptığım başka bir çalışma nedeniyle İzmir'e birkaç defa gitmiştim.

Ege Bölgesi güçlü efe geleneğiyle meşhurdur. Özellikle Aydın başta olmak üzere, dernekler ve meşhur efelerin anısına yapılan heykellerin yaygınlığı, bu köklü geleneği geleceğe taşıyan sembolik araçlar olarak dikkat çekiciydi. Burada özellikle belirtmek gerekirse, önce Serbest Fırka Aydın Vilayeti Merkez Ocağı reisi ve 7 Haziran 1946'da kurulan Demokrat Parti'nin (DP) kurucularından olan Adnan Menderes'in Çakırbeyli'deki çiftliğini gezip, idam edilmesinin (16 Eylül 1961) hazin anılarını yaşlılardan dinledim.⁵

5 Demokrat Parti, 1946'da Cumhuriyet Halk Fırkası'nın iç bölünmesiyle oluştu. 1950'den 1960 askeri darbesine kadar Türkiye'yi yönetti. Darbenin ardından

Ayrıca, geniş gazete koleksiyonlarıyla meşhur olan İzmir Büyük Şehir Belediyesi Ahmet Pıştına Kent Arşivi ve Müzesi ve diğer kent kütüphaneleri, 1930'lu yıllara tarihsel bir yolculuk yapmamı epeyce kolaylaştırdı. Kentin yerel basını araştırmacılar için gerçek bir bilgi fonu oluşturuyor. Nihayet araştırmamı Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'ndeki ilgili belgeleri görmekle sonlandırdım. Bunlar çoğunlukla Cemil Koçak'ın çalıştığı belgelerden oluşuyor, ancak birkaç yeni belgeye ulaşmak da mümkün oldu.

Biriktirdiğim arşiv malzemesi ve çalışmalarını gözden geçirdiğimde, algıladığımın çok ötesinde bir soru ve sorunlar yumağıyla karşılaştım. Zaman ve mekânsal derinliğı yanında, çok eskilere uzanan birkaç sorunun, gerek zaman aşımı, gerekse elde yeterli veri olmaması nedeniyle cevaplanması epey zordu. Bazı sorular ise araştırmacıyı farklı disiplinlere yönlendirdi; ekonomik kriz, kentin sosyoekonomik tarihi, mekânsal ve demografik değışimleri, taşrası ve elbette SCF'nin kuruluşuna ilişkin genel tartışmalar gibi. Geleneksel iktidar karşıtlığı gibi olguları ise ancak birkaç asırlık bir arka planla cevaplamak mümkün olabiliyordu.

Bir kent düşünelim ki imparatorluğun yıkılışının oluşturduğu sarsıntıyı, Yunan işgali derinleştirsın. Ardından, on binlerce kişiyi evsiz bırakan ve ekonomiyi yerle bir eden büyük yangının külleri altında kalsın. Yüz binlerle ifade edilen insan kaybıyla becerilerini yitirmiş olsun. Göçmenlerin iskânı meselesi derin bir krize dönüşsün. Doğal felaketlerin ağır bilançosu karşısında iktidar yetersiz kalsın. Hayat pahalılığı yüzde birkaç binlerle ifade edilebilsin. Belediye, ticaret burjuvazisinin baskısı altında yedi yılda, yedi başkan değıştirmek zorunda kalsın. Dahası altyapı hizmetleri kentin bir bölümüne neredeyse hiç uğramamış gibi. Salgın hastalıklar kol gezmekte. Halka tepeden bakan yerel idareciler içe kapanık, ama adları sürekli yolsuzluklarla gündeme gelmekte. Sağlık hizmetlerinden yararlanmak el yaktmaktadır. Adalet sistemi güçlüden yana dur-

Başbakan Adnan Menderes, Maliye Bakanı Hasan Polatkan ve Dışışleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu 1961'de idam edildi.

maktadır. Özellikle gençlerden oluşan işsizler ordusu, her akşam evlerine eli boş dönmektedir. Amele, memur ve tüccarlar ağır bir vergi yükü altında ezilmektedir. Pahalılığın sembolü olan ekmek, yoksul İzmirlinin sofrasından her gün birkaç lokma azalmış ve SCF'nin kurulduğu dönemde fiyat artışları tavan yapmıştır.

Buraya kadar çizilen tablo yeterince olumsuzdur ama henüz net değildir. Nihayet bardağı taşıran son damla 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'dır. Bu dönemle birlikte geçmişin biriktirdiği ağırlıklar artık tahammül sınırlarını aşmış ve toplumsal çöküş hızlanmıştır. SCF işte böylesine yorgun bir kenti, toplumu ve bölgeyi "ihtilalci" bir tutkuyla mobilize etmiş ve birlik-telikleri mümkün olmayan farklı toplumsal kesimleri ortak bir çatı altında toplayabilmiştir. İşte büyük sorunların yükü altındaki İzmir ve taşrasındaki muhalefet dinamiklerinin çözülmesi, 1930'da dondurulmuş bir zaman kalıbıyla mümkün olmamıştır.

Çalışma planı, ana sorunsalın giriftliğine istinaden, ilk bölümde SCF öncesine ait genel bir tablo çizmeye çalışıyor. Bu nedenle, seçilen olgular daha çok muhalefetin değişik katmanlarını besleyen temel dönüşümün nedenleri ve sorunlara işaret ediyor. Bir sonraki bölümde, SCF'nin oluşumunun kurumsal nedenleri sorgulanıyor. Üçüncüsü, çalışmanın kalbi olması nedeniyle kitabın hacimsel olarak en geniş bölümünü oluşturuyor ve Okyar'ın Ege gezisi ve bu gezi süresince ortaya çıkan şiddet olgusunun nedenlerini ele alıyor. Bir sonraki bölüm, kısa bir tarihçesiyle birlikte İzmir'in sosyal, mekânsal ve ekonomik tabakalaşmalarına ayrılmıştır. Beşinci bölüm toplumsal muhalefeti bölgesel düzeyde ele alırken, altıncısı 1930 yerel seçimlerini, bilinenlerin ötesinde bir sorgulamaya alıyor ve seçimin gerçek kazananını araştırıyor. Son bölüme gelince, Mene-men Olayı aracılığıyla muhalefetin marjinal katmanları ve İzmir taşrasındaki hoşnutsuzluğun nedenlerine dair, dolaylı ve çapraz bir okuyuş sunuyor.

Elinizdeki kitabın seçeresi, çalışmanın son bölümünde ele alınan ve Hamit Bozarslan danışmanlığında hazırlanan, Mene-

men Olayı ile ilgili yüksek lisans ve Serbest Fırka-Ege Bölgesi birlikeliği konulu doktora tezlerime dayanmaktadır. Fakat Menemen'de (Mart-Haziran 1971 döneminde) askerlik yapan muhterem babamın Kubilay Abidesi'nde tutuğu nöbetlere ilişkin askerlik anılarının uyandırdığı merakı belki en başta zikretmek gerekiyor. İlkokuldan başlayarak aşına olduğumuz çifte hafıza aktarımına ilişkin çelişki ve sorular, birçoğunuz gibi benim zihnimde de oluşmuştu. Yüksek lisans tezime bittiğinde, daha geniş bir çerçeve ile araştırmadan olayı tam olarak anlayamayacağım sonucuna vardım ve fikrimi değerli hocamla paylaşıp onayını aldıktan sonra, hacmini kestiremediğim ve beni sonuçları itibariyle şaşırtan uzun soluklu bir çalışmaya başladım. Bu çalışmanın ilk etabında Serbest Fırka olgusu ve merkez-çevre geriliminin Ege Bölgesi'ndeki yansımalarının araştırılması gerekiyordu. Böylece konunun sınırları doğal olarak, Menemen Olayı (merkez-çevre gerilimi), Ege Bölgesi (özelde İzmir) ve SCF (merkezi siyaseti) üçgeninde bir çerçeveye alınmış oluyordu.

DEKORUN ARKA YÜZÜ: SERBEST FIRKA ÖNCESİ TÜRKİYE

Kemalist politikalar ve muhalefet sorunu

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı yenilgisi, aynı zamanda on yıl boyunca paylaşılmadan yönetilen İttihatçı iktidarın sonu olmuştur. Mustafa Kemal'in Anadolu'da başlattığı milli direniş hareketi, eski İttihatçılar ve onların atadıkları yüksek bürokrasi, zenginleştirdikleri burjuvazi ve iktidarlarının düşüşünden hemen sonra eğitilip silahlandırılan birliklerce desteklenmekteydi.¹ Ayrıca Mustafa Kemal'in dinî sembollerle yüklü mesajları, din önderlerini direnişin birinci dereceden aktörleri arasına sokmuştur. "Bu desteğin bir diğer nedeni de, Çatalca ve Çanakkale'de iki defa ölümden dönen devletin, başarısı adeta bir mucize gibi görülen kurtuluş savaşındaki başarısıyla Mustafa Kemal'in beklenen mehdi/kurtarıcı olarak görülmesinde yatmaktadır. Bunun hem üst tabakada, hem de toplum arasında çok yaygın bir beklenti olduğu anlaşılıyor."² 29 Ekim 1923'te ilan edilen Türkiye Cumhuriyeti, bu dönemde

1 Hamit Bozarslan, *Histoire de la Turquie, de l'Empire à nos jours*, Paris, Tallandier, 2013, s. 304-305 [*Türkiye Tarihi, İmparatorluktan Günümüze*, İletişim Yayınları, 2015].

2 Onur Atalay, *Türk'e Tapmak, Seküler Din ve İki Savaş Arası Kemalizm*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 225-232.

henüz “eşitler arasında birinci” olan ve ümitsizlik çemberini kıran Mustafa Kemal’in öncülüğünde ve siyasi temsil bakımından çoğuldur. Zira savaş şartları ve itibarlı rakipleri Paşa’yı ikinci bir siyasal oluşumun varlığını kabullenmeye zorlamıştır. Onur Atalay’ın ifadesiyle “başlangıçta *primus inter pares* olan Mustafa Kemal, savaş sonrasında kahramanlar panteonunun en parlak yıldızıdır, fakat tek yıldızı değildir”. Bu dönemde kendi konumunu tartışanlara sitem etmekten fazlası elinden gelmez. Zira bir defasında Kazım Karabekir’e şöyle sitem eder:

Hiçbir tarafta herkes gibi benim İstiklal Harbi’nin bânisi olduğumu ve Türk milletini *ölümden kurtararak ona istiklâlini bahş ettiğimi* söyleyeceğine kendini de benim payeme çıkartacak propagandalar yapıyorsun. *Bir millette ancak bir Gazi olur.*³

Savaşın kısıtlamaları ortadan kalktığında Mustafa Kemal, “Bu millet partilerden çok çekti”⁴ derken, aslında gelecek yılların siyasal ufkunu da çizmiş oluyordu. Sınıfsız bir toplum ön-gören bağlantılı cümlesinde, toplumu Halk Fırkası’nın yekvücut doğal üyesi olarak görmek isteğini ele vermiştir. Meclisteki çoğulculuk, yarı parti kimliğindeki iki gruptan oluşmaktaydı: Birinci ve İkinci Grup. Eski İttihatçı ve liberal görüşlü Ali Şükürü Bey liderliğindeki İkinci Grup 1923 seçimlerinde zayıflamış ve lideri 27 Mart’ta bir suikast sonucu ölmüştür. Yine parti kimliği taşımayan bir İslami hassasiyetten bahsetmek gerekir ki bunlar daha çok Kurtuluş Savaşı yıllarında direnişe destek veren din adamlarından oluşmaktaydı.⁵ Ayrıca lideri 1921’de Yahya Kaptan tarafından öldürülen Komünist Partisi’ni de burada zikretmek gerekir.

İki ana akım henüz siyasal bir partiye dönüşmeden önce, meclis dışında, Haziran 1923’te İstanbul’da Nezihe Muhittin’in Kadınlar Halk Fırkası kurulmuştur. “Halk” sözcüğünün Mustafa Kemal’in kurmak istediği oluşum için düşünülmesi başat

3 A.g.e., s. 233.

4 Bozarslan, a.g.e., s. 316.

5 Hamit Bozarslan, *Türkiye’nin Modern Tarihi*, İstanbul, Avesta Yayınları, 2008, s. 47.

nedenlerden biridir ama, henüz konjonktür uygun değildir ve siyasi karakter taşımayan bu öncü adıma Ankara izin vermez. Fakat daha temelde Nezihe Muhittin'in öncülük ettiği hareketin İttihatçı dönemin bir kalıntısı olarak görülmesi ve tehlikeli olabileceği düşüncesi vardır. Zaten ileriki yıllarda bu önemli sima siyasal alandan tamamen tasfiye edilmiştir. Tehlikeli görülen bu fırka, temel amaçlarını, aile hayatını düzene sokma, topluma açılma ve eğitime ağırlık verme gibi mütevazı alanlarla sınırlandırmıştır. Buna rağmen kurumsallaşamayan Kadınlar Halk Fırkası girişimi, 7 Şubat 1924'te yine Nezihe Muhittin öncülüğünde, Türk Kadın Birliği'ne dönüşmüştür. 1927'de tüzüğü değiştirilerek, "kadınlara siyasal hakların sağlanması" derneğinin hedefleri arasına eklenmiştir.⁶

Bağımsızlık savaşının sona ermesi, aynı zamanda yoğun iç çekişmelerin ve bölünmelerin başlangıcıdır. Çok geçmeden, yeni rejimin inşası ve radikal uygulamaları, İttihatçı gelenekten gelen ve örgüt kültürüyle hareket eden çekirdek kadro içindeki ayrışmaları beslemiştir. Önce, Birinci Grup 1923'te Halk Fırkası'na dönüşmüş ve daha sonra 11 Eylül 1923'te Cumhuriyet Halk Fırkası olarak adını değiştirmiştir. Ardından, 1924'te İkinci Grup, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na (17 Kasım 1924-3 Haziran 1925) dönüşecektir.⁷ Kâzım Karabekir ve Refet Bele gibi, tamamı eski İttihatçı ve Kurtuluş Savaşı'nın itibarlı komutanlarından oluşan bu resmî muhalefetin ana gövdeden kopuşunun, 3 Mart 1924'te hilafetin kaldırılmasıyla başladığı anlaşılıyor. Zira Refet Paşa 1919'da, Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919) sırasında karanlık bir odada, hilafete dokunmayacağına dair Mustafa Kemal'in kendilerine söz verdiğini iddia etmektedir.⁸ Kopuşun bir diğer nedeni ise, iki paşanın Enver Paşa örneğindeki otoriterleşmenin Mustafa Kemal'in tek adam ol-

6 Zafer Toprak, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s. 461-466.

7 Bkz. Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007.

8 Pınar Dost-Niyego, *Le bon dictateur, l'image de Mustafa Kemal Atatürk en France (1919-1938)* [İyi Diktatör, Fransa'da Mustafa Kemal Atatürk'ün İmajı (1919-1938)], İstanbul, Libra Kitap Yayınları, 2014, s. 192.

ması halinde yeniden gündeme gelmesinden çekinmekte olmalarıdır. İktidarın karşı koymak zorunda kaldığı ikinci bir güçlü muhalefet olan din adamlarının kopuşu ise, 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasıyla başlamıştır. Hilafetin kaldırılması, toplumda derin bir sessizlikle, fakat büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Özellikle doğu vilayetleri ve taşrada, büyük hesaplaşma günü için çalışan yeraltı hilafet komiteleri kurulmuştur.⁹

Bu günlerde, Cumhurbaşkanı bir muhalefet oluşumundan yana olduğunu beyan etmiş ise de, gelişmeler başka yöndedir.¹⁰ Güçlü rakiplerine karşı ilk pasifleştirme manevrasını Fethi Okyar'ı başbakanlığa atayarak yapmıştır. Ardından, Şeyh Said İsyanı (13 Şubat-15 Nisan 1925) karşısında pasif kalmakla suçlanan (ki öyle olmadığı anlaşılıyor) Okyar, 2 Mart 1925'te istifa etmiştir. 4 Mart'ta İsmet Paşa yeniden eski görevine atanmış, Kurtuluş Savaşı yıllarında çıkarılan Hıyanet-i Vataniye Kanunu'ndaki değişiklikler (25 Şubat 1925) ve Takrir'i Sükûn Kanunu'nun (3 Mart 1925-4 Mart 1929) yetkileriyle donatılmıştır. 7 Mart 1924'te ise iki İstiklal Mahkemesi'nin üyeleri atanmıştır.¹¹ Başta İstanbul olmak üzere, muhalif basın susturulmuştur (6 Mart 1925). Kesin taarruz emri 27 Mart'ta verilmiş ve Şeyh Said'in teslim olmasından sonra isyan zayıflamıştır. Ardından Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bütün şubeleri kapatılmıştır (3 Haziran 1925). 1926'da Mustafa Kemal'e yönelik bir suikast girişimi İzmir'de engellenmiştir. İstiklal Mahkemeleri'nin suikastçiler için verdiği idam kararları, Kemalist rejimin İttihatçı komite ve Osmanlı ile bağlarını tamamen kesmesi anlamını taşıyordu. Bu elbette İttihatçı geleneğin tamamen silindiği anlamına da gelmiyordu. Zira iktidarın birçok uygulaması ancak bu mirasın devamlılığı çerçevesinde açıklanabilir. Kopuş daha çok sembolik olarak Mustafa Kemal'in güçlü rakiplerini tasfiye ederek, "eşitler arasındaki birincilik"ten tek adamlığa geçişini temsil etmektedir.

9 A.g.e., s. 181.

10 A.g.e., s. 184.

11 Kanununun birinci maddesi: "İrticaa ve isyana ve memleketin nizam-ı içtimaisini ve huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlale bahis bilumum teşkilat ve tahrikât ve teşvikat ve teşebbûsat ve neşriyatı, hükümet, reisicumhurun tasdiki ile ve re'sen ve idareten men'e mezundur."